

मराठवाड्याची कृषी अर्थव्यवस्था

काकासाहेब लक्ष्मण गरुड¹ & डॉ. रुपाली सतीश मोरे²

गोषवारा:

प्रस्तुत शोधनिबंध महाराष्ट्रातील मराठवाडा या प्रादेशिक विभागाच्या कृषी अर्थव्यवस्थेचे सर्वांगीण विश्लेषण करतो. मराठवाडा हा भौगोलिकदृष्ट्या अवर्षणप्रवण क्षेत्रात येत असल्याने येथील शेती प्रामुख्याने मान्सूनच्या पावसावर आणि उपलब्ध भूजलावर अवलंबून आहे. गेल्या दोन दशकांत या प्रदेशातील पीक पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाले असून, ज्वारी-बाजरीसारख्या पारंपरिक पिकांची जागा सोयाबीन, कापूस आणि ऊस या नगदी पिकांनी घेतली आहे.

या शोधनिबंधात सिंचनाची अपुरी उपलब्धता, वारंवार पडणारा दुष्काळ, शेतीतील गुंतवणूक आणि त्यातून मिळणारा परतावा यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनाअंती असे दिसून येते की, मराठवाड्याची कृषी अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी केवळ सिंचन प्रकल्प पुरेसे नसून, सूक्ष्म सिंचन, कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि हवामानावर आधारित पीक विम्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. हा निबंध या प्रदेशातील शेतकरी आत्महत्या आणि वाढता कर्जबाजारीपणा यांसारख्या सामाजिक-आर्थिक प्रश्नांवरही प्रकाश टाकतो.

प्रस्तावना:

‘मराठवाडा’ हा गोदावरीच्या खोऱ्यात वसलेला, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा लाभलेला प्रदेश आहे. परंतु, आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास हा भाग आजही कृषी क्षेत्रातील समस्यांशी झुंजत आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी मोठा वाटा या विभागात येतो, जिथे सुमारे ७०% ते ८०% लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर उपजीविका करते.

मराठवाड्याची जमीन काळी कसदार असली तरी, हा प्रदेश सह्याद्रीच्या पर्जन्यछायेखाली येत असल्याने पावसाचे प्रमाण अनिश्चित आहे. ऐतिहासिक काळात हा भाग निजामाच्या राजवटीत होता, त्यामुळे महाराष्ट्रातील इतर विभागांच्या तुलनेत (उदा. पश्चिम महाराष्ट्र) येथे सिंचन आणि औद्योगिकीकरणाची गती मंद राहिली.

पूर्वी मराठवाडा हा ‘ज्वारीचे कोठार’ म्हणून ओळखला जात असे. परंतु, जागतिकीकरण आणि बाजारपेठेच्या मागणीमुळे येथील शेतकऱ्यांनी नगदी पिकांकडे आपला मोर्चा वळवला. आज छत्रपती संभाजीनगर, जालना आणि बीड हे जिल्हे कापूस उत्पादनात,

¹ अर्थशास्त्र विभाग, देवगिरी महाविद्यालय छ. संभाजीनगर.

² सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम जी. धाराशिव.

तर लातूर आणि वाशीम (लगतचा भाग) सोयाबीनच्या व्यापारात आघाडीवर आहेत. मात्र, या पीक बदलामुळे पाण्याचा उपसा वाढला असून नैसर्गिक समतोल बिघडला आहे.

मराठवाड्याची सरासरी सिंचन क्षमता राज्याच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे. जायकवाडीसारख्या मोठ्या प्रकल्पांवरही उर्ध्व भागातील धरणांचे राजकारण आणि पाणी सोडण्यावरून होणारे वाद यांचा परिणाम होतो. यामुळे रब्बी हंगामात पिकांना पाणी मिळणे कठीण होते, ज्याचा थेट परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होतो.

मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था मजबूत करायची असेल, तर शेतीला उद्योगाचा दर्जा देणे आणि बाजारपेठेशी जोडणे आवश्यक आहे. हा शोधनिबंध या प्रदेशातील कृषी संकटाची मुळे शोधून त्यावर शाश्वत उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न करतो.

उद्दिष्टे:

१. मराठवाड्यातील सध्याच्या कृषी अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेणे.
२. पीक पद्धतीतील बदलांचा अभ्यास करणे.

गृहितके:

१. मराठवाड्याची कृषी अर्थव्यवस्था ही पूर्णतः मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे.
२. सिंचन सोयींच्या अभावामुळे कृषी उत्पादकता कमी आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक माहिती संकलन पद्धतीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये सरकारी अहवाल, आर्थिक पाहणी अहवाल, कृषी विभागाची आकडेवारी, विविध वृत्तपत्रे, नियतकालिके आणि इंटरनेटवरील अधिकृत माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

मराठवाड्यातील कृषी अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप:

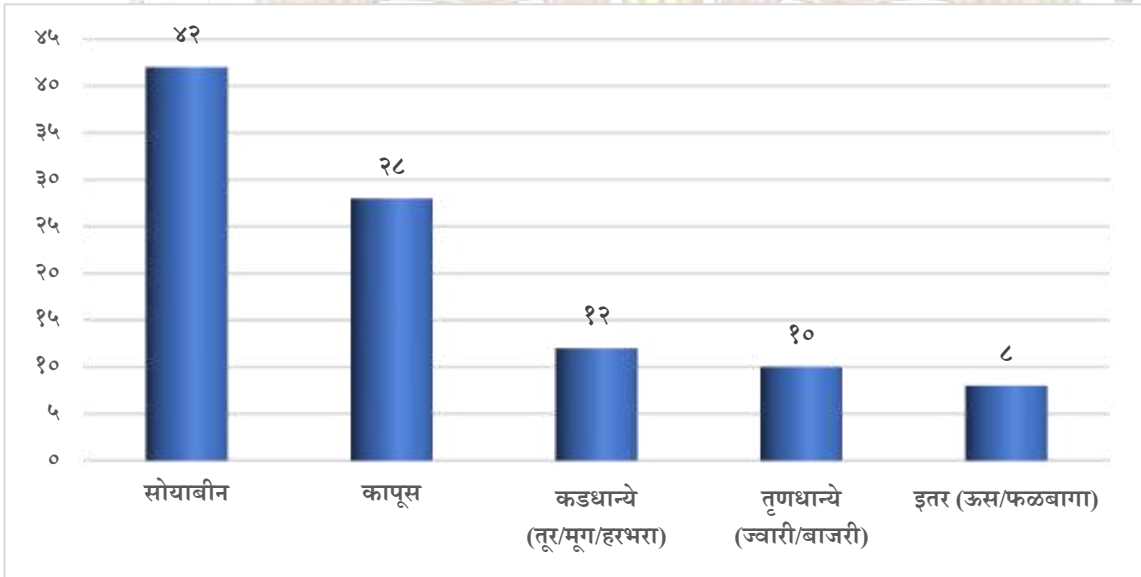
मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने 'कोरडवाहू शेतीया' प्रकारात मोडते. येथील सुमारे ८०% शेती क्षेत्राला शाश्वत सिंचनाची सोय नाही. मराठवाड्यात जमिनीचे तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. बहुतांश शेतकऱ्यांकडे २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असल्याने, शेतीतून मिळणारा नफा कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठीही अपुरा पडतो. त्याच बरोबर दर ३ ते ५ वर्षांनी या प्रदेशाला मोठ्या दुष्काळाचा सामना करावा लागतो. यामुळे कृषी उत्पादनात प्रचंड चढ-उतार होतात, परिणामी ग्रामीण भागातील खरेदी शक्ती स्थिर राहत नाही. जालना, लातूर आणि छत्रपती संभाजीनगर ही शहरे कृषी मालाच्या मोठ्या बाजारपेठा आहेत. मात्र, साठवणुकीच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांना पीक काढणीनंतर लगेचच कमी भावात माल विकावा लागतो.

पीक पद्धतीतील बदल:

गेल्या ३०-४० वर्षांत मराठवाड्याच्या पीक पद्धतीत क्रांतिकारी पण आव्हानात्मक बदल झाले आहेत १९८० च्या दशकापर्यंत मराठवाडा हा ज्वारी आणि बाजरीसाठी प्रसिद्ध होता. परंतु, आता हे क्षेत्र घटून सोयाबीन आणि कापूस या नगदी पिकांनी ७०% पेक्षा जास्त क्षेत्र व्यापले आहे.

मराठवाडा हा कमी पावसाचा प्रदेश असूनही, येथे साखर कारखान्यांच्या जाळ्यामुळे ऊस लागवड वाढली आहे. हे पीक खात्रीशीर उत्पन्न देते, परंतु यामुळे भूजलाचा उपसा चिंताजनक पातळीवर पोहोचला आहे. जालना आणि छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यांत मोसंबी आणि केसर आंब्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जात आहे, जे निर्यातीसाठी पूरक ठरत आहे.

अ.क्र.	पिके	लागवड शेकडा प्रमाण (%)
१	सोयाबीन	४२
२	कापूस	२८
३	कडधान्ये (तूर/मूग/हरभरा)	१२
४	तृणधान्ये (ज्वारी/बाजरी)	१०
५	इतर (ऊस/फळबागा)	८

हा तक्ता हे दर्शवतो की मराठवाड्यातील शेतकरी आता अन्नधान्याऐवजी नगदी पिकांवर किती मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत.

मान्सूनवरील अवलंबित्व:

मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था ही खरोखरच मान्सूनचा 'जुगार' आहे. येथील ७५% पेक्षा जास्त शेती केवळ खरिपाच्या पावसावर अवलंबून आहे. जर जूनमध्ये पाऊस लांबला, तर दुबार पेरणीचे संकट ओढवते, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च दुप्पट होतो. परतीचा पाऊस (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर) चांगला झाला तरच रब्बी हंगामातील ज्वारी आणि हरभरा ही पिके हाताशी येतात. पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे बँकांकडून घेतलेले कर्ज फेडणे शेतकऱ्यांला कठीण जाते.

सिंचन सोयींचा अभाव आणि उत्पादकता:

सिंचनाचा अभाव हे कमी उत्पादकतेचे मुख्य कारण आहे. पाणी वापराची अकार्यक्षमता: मराठवाड्यात उपलब्ध असलेल्या सिंचनाचा मोठा वाटा (सुमारे ७०%) केवळ उसासारख्या पिकांकडे वळवला जातो, ज्यामुळे इतर पिकांना पाण्याची टंचाई भासते. विहीर आणि कूपनलिकांचा अतिवापर कालव्याद्वारे मिळणारे पाणी मर्यादित असल्याने शेतकरी भूजलावर अवलंबून आहेत. भूजल पातळी खालावल्यामुळे कोरडवाहू जमिनीची उत्पादकता पंजाब किंवा पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. सिंचनासाठी आवश्यक असणारा वीज पुरवठा अनियमित असल्याने उपलब्ध पाण्याचाही पूर्ण वापर करता येत नाही.

या परिस्थितीचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण भागात वाढलेला कर्जबाजारीपणा. उत्पादकता कमी आणि खर्च जास्त (बियाणे, खते, मजुरी) असल्यामुळे शेती आतबड्याची ठरत आहे. यामुळेच तरुण पिढी शेती सोडून शहरांकडे स्थलांतर करत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

मराठवाड्याच्या कृषी अर्थव्यवस्थेचा सविस्तर अभ्यास केल्यानंतर खालील निष्कर्ष निघतात,

१. मराठवाड्याची शेती आजही ८०% पावसावर अवलंबून आहे. मान्सूनचा लहरीपणा थेट ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर (खरेदी शक्तीवर) परिणाम करतो.
२. नगदी पिकांच्या (सोयाबीन, कापूस) हव्यासापोटी पारंपरिक पिकांकडे दुर्लक्ष झाले आहे. तसेच, उपलब्ध पाण्याच्या तुलनेत उसाचे क्षेत्र जास्त असल्याने पाणी टंचाईची तीव्रता वाढली आहे.
३. खते, बियाणे आणि मजुरीचा खर्च सातत्याने वाढत आहे, परंतु त्या प्रमाणात शेतीमालाला हमीभाव किंवा बाजारभाव मिळत नसल्याने शेती तोट्याची ठरत आहे.
४. मोठ्या धरणांचे पाणी शेवटच्या टोकापर्यंत (Tail end) पोहोचत नाही. तसेच, कालवा सिंचनापेक्षा भूजलाचा उपसा जास्त झाल्याने विहिरी कोरड्या पडत आहेत.

शिफारसी व उपाययोजना:

शोधनिबंधाच्या आधारे खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेत.

१. 'मराठवाडा वॉटर ग्रीड' सारख्या प्रकल्पांद्वारे पाण्याचे समान वाटप करावे. ठिबक आणि तुषार सिंचनासाठी १००% अनुदान देऊन सूक्ष्म सिंचन अनिवार्य करावे.
२. कृषी प्रक्रिया उद्योग: कापसावर आधारित सूत गिरण्या आणि सोयाबीन प्रक्रिया उद्योग स्थानिक पातळीवर उभारल्यास शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळेल.
३. कमी पाण्यात आणि कमी कालावधीत येणाऱ्या वाणांचा वापर वाढवावा.
४. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना (FPO) बळकटी देऊन मध्यस्थांची साखळी तोडावी, जेणेकरून नफा थेट शेतकऱ्याला मिळेल.
५. केवळ पिकांवर अवलंबून न राहता शेळीपालन, कुक्कुटपालन आणि दुग्ध व्यवसायाला प्रोत्साहन द्यावे.

संदर्भसूची:

१. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय. (२०२५). महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल २०२४-२५. नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
२. कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन. (२०२४). मराठवाडा विभागाचा खरीप व रब्बी हंगाम पीक अहवाल. कृषी आयुक्तालय, पुणे.
३. कदम, आर. पी. (२०१९). मराठवाडा: कृषी आणि ग्रामीण विकास (दुसरी आवृत्ती). स्नेहल प्रकाशन.
४. पाटील, एस. बी. (२०२१). महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था: स्वरूप आणि आव्हाने. विद्या प्रकाशन.
५. देसाई, व्ही. जी. (२०१८). भारतीय कृषी अर्थशास्त्र. हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.
६. अॅग्रोवन डिजिटल. (२०२५, जानेवारी १५). मराठवाड्यातील पीक पद्धतीत बदल आणि सिंचनापुढील आव्हाने. सकाळ अॅग्रोवन.
७. देशमुख, ए. एम. (२०२३). मराठवाड्यातील दुष्काळ आणि शेतकरी आत्महत्या: एक सामाजिक-आर्थिक अभ्यास. भारतीय कृषी संशोधन पत्रिका, १२(४), २२-३०.
८. महाराष्ट्र जलसंपदा विभाग. (२०२६). मराठवाड्यातील सिंचन प्रकल्पांची सद्यस्थिती.
९. <https://wrd.maharashtra.gov.in>
१०. <https://mahades.maharashtra.gov.in>
११. <https://www.agrowon.com>

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*